

РЕЦЕНЗИЯ

от проф. д-р Магдалена Борисова Елчинова, Нов български университет

на дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен 'доктор'
в област на висше образование 3. Социални, стопански и правни науки
професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата

Автор: Малинка Стаматова

Докторант в катедра „Етнология“, Исторически факултет на СУ „Св. Кл. Охридски“

Тема: „Православие и народна традиция – България-Сърбия, втората половина на 20. век“

Научен ръководител: доц. д-р Таня Бонева, СУ „Св. Климент Охридски“,

Със заповед на Ректора на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ съм определена за член на научното жури за осигуряване на процедура за защита на дисертационен труд на тема „Православие и народна традиция – България-Сърбия, втората половина на 20. век“ за придобиване на образователната и научна степен 'доктор' в област на висше образование 3. Социални, стопански и правни науки, професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата. Автор на дисертационния труд е Малинка Стаматова – докторантка в редовна форма на обучение към катедра „Етнология“ с научен ръководител доц. д-р Таня Бонева от СУ „Св. Кл. Охридски“. На първото заседание на научното жури бях избрана за рецензент.

Докторантката е приложила необходимият комплект от документи и материали за участие в процедурата по защитата, в това число дисертационен труд, автореферат и 4 публикации по темата на дисертацията. Приложените документи отговарят на ЗРАСРБ и на изискванията на Историческия факултет на Софийския университет.

Дисертацията на Малинка Стаматова е по тема, която не е изследвана досега в нашата наука и е приносна по своята насоченост. Тя се състои от увод, шест глави, заключение, приложение от шест части със снимки към всяка от главите и опис на използваните източници и е с общ обем от 575 страници. В края на всяка от главите се прилага списък на използваните източници.

Във въведението (3-28) се очертават параметрите на анализа: религия и национализъм, църква и политика, взаимодействие между висока и ниска религия, сравнение между България и Сърбия. Изведени са няколко изследователски цели: историзация на народната традиция и анализиране на религиозните феномени; проблематизиране на етнографски материал и други исторически извори около сакрални топоси, календарна обредност и религиозен опит, които да дефинират народното православие и православната култура; откриване на тенденции и трансформации на религиозността по време на атеистичната държавна политика в НРБ и СФРЮ. Посочени са източниците на емпиричен материал, които включват архивни документи и етнографски

материали, в това число и материали от собствени теренни проучвания на авторката, проведени в България и Сърбия в широк времеви диапазон. Очертана е методологическата рамка на изследването, като детайлно са описани методите на теренна работа: включено наблюдение на религиозни празници и ритуали, посещение на скрални места в Сърбия и интервюиране на поклонници, работа с източници от три епохи, изследване на църковни устави и разпоредби през призмата на сравнително-историческия метод, изследване на материали от музейни фондохранилища. За аналитичните методи не се споменава, но става ясно, че в работата се съчетават историографски с етнологички подходи. Посочени са и изследователските тези, развити в изложението. Те включват: подмяна на религиозната празничност (върху примера с причастието), литийност и съборност (върху примера със славата), употреба на религиозната памет от национализма (върху примера с култа към св. Йоан Владимир), новите канонизации в Сърбия като опит на църквата да популяризира забравената святост, култът към светците като отличителен за балканския контекст. Понататък М. Стаматова очертава структурата на дисертацията. Липсва систематизиран преглед на изследванията, свързани с темата на дисертацията.

В първа глава „Църква и атеизъм (Политики на секуларизъм в комунистическата държава) (30-168) се прави историографски преглед на политиките към православната църква и религия в България и Сърбия след края на Втората световна война. Представена е голяма по обем информация, която обобщава наблюдения от историографски и други изследвания по темата, но най-вече се опира на архивни материали – от Архива на Дирекцията на вероизповеданията (проучени 3000 архивни единици, използвани около 240), архивни материали от Института по етнография с музей и фондохранилищата на Историческия музей в гр. Благоевград (за България) и от дигитализирани архиви (за Сърбия). Използавани са и материали от собствени теренни проучвания. Отражено е влиянието на съветския опит, който служи като модел за останалите страни в бившия социалистически блок. Направен е опит за всеобхватно отразяване на политиките на комунистическата власт в България и Сърбия (и отчасти в СССР) към православието: секуларизация на обществото, прокарана чрез закони, пропаганда, наука, образование; ограничаване на религиозните практики, отчитане на ролята на православната църква за националното стрителство, но принижаването ѝ във всяко друго отношение, затваряне или трансформиране на църкви, репресии срещу свещеници, намаляване на броя на свещенослужителите, отнемане на църковна и манастирска собственост, дискредитиране на свещеници, отдалечаване на църквата от вярващите чрез отнемане на социалните ѝ функции и т.н. Дискусията в тази глава красноречиво показва, както подчертава докторантката, че става дума не просто за забрани и ограничения върху религиозната вяра и практика, а за систематична политика за дискредитиране на православието като водеща религия в двете страни. Очертава се и процът на постепенно отдалечаване на вярващите от църковната институция, трансформирането на религиозността по време на атеистичната държавна политика в НРБ и СФРЮ и развитието на народното християнство в този контекст. Изложението в тази глава е калейдоскопично, фрагментирано (много кратки обобщения се

редуват с детайлни описания), на моменти дори конспективно (само се набелязват теми, има незавършени изречения). Вероятно поради големия обем на включения материал (архивни документи, теренни материали, научни публикации), авторката се е затруднила да постигне оптималното му систематизиране, но е очертала необходимия социално-политически и културен контекст, в който се развиват взаимоотношенията между институционализираната религия и т.нар. народно християнство.

Втора глава е озаглавена „Причастието („комката“) в православната традиция и в народната календарна и семейна обредност (като хляб, вино, вода и огън) (по материал, събиран през втората половина на XX век) (170-265). В нея се съпоставя изворов материал от края на XIX в. с архивни материали от втората половина на XX в. и актуален етноложки терен от началото на XXI в. и на тази основа се показват устойчивостта, но и трансформациите на традицията, както и зависимостта ѝ от външни, социално-политически фактори. Въвежда се понятието „невъцърковеност“, чрез което се обозначава непознаването на православния канон от паството и някои свещенослужители, както и разминаването между православна традиция и народно християнство. М. Стаматова показва отлично познаване на църковния устав, в случая в частта, свързана с причастието и причестяването, и това ѝ позволява да покаже в какво и защо народните практики се разминават и влизат в противоречие с него. В главата се описва огромно количество етнографски материал, свързан с практиката и символите на причестяването и връзката им с календарната и семейната обредност в България и Сърбия, а също и в Македония. Основната част от дискусията е посветена на трите елемента на тайнството на причестяването – хляб, вода, вино, както и на свързаните с тях символи и практики (като кръв, грозде, огън, пепел, дърво, елей и др.). Тук авторката демонстрира много добро познаване на източниците, включително и на изследванията върху тези символи и практики, като дава и своя принос със събирането на значителен корпус от теренни материали, регистриращи състоянието на традицията в най-ново време. Интересен детайл е коментарът върху народната терминология и по-специално върху използването на религиозния език в ежедневието, което показва как на всекидневно равнище се разбират религиозните символи и през какви трансформации преминават те в народните традиции. В тази връзка е анализирана практиката на подмяната, която има широки проявления – от изземването на функциите на свещенослужителя от лица, които нямат такъв статус (т.нар. цръквари, баячки, врачки) до подмяната на символни елементи в обредното действие, които приемат естеството на причастие. Показано е как атеистичните политики на комунистическата власт на практика стимулират отдалечаването от православния канон и поддържането на „езически“/ неправославни схващания за причастието.

Трета глава „Славането на предците и светците“ (266-329) е добре структурирана и дискутира феномена на *славата*, запазен най-добре в сръбската традиция, но със свои аналози и в съседни страни. М. Стаматова разглежда накратко славането на светците в контекста на православието и се спира много по-подробно на тази практика в традиционната култура. В центъра на анализа е концепцията на авторката, че *славата* е

форма на колективна памет с консолидираща функция за общността. В текста се проследява типологията на този религиозен феномен, като се разглеждат родова, селска, съборна, „под запис“, държавна и еснафска слава. Посочва се как в контекста на средновековните сръбски княжества и прилаганата църковна политика за канонизиране на замонашените сръбски крале от този период се стига до славене на лица със статут на държавен глава, а това на свой ред създава предпоставки за наблюдаваните в ново време политически и националистически импликации на ритуала *слава*. Докторантката отделя доста внимание на процесите, засегнали *славата* в комунистическия период, когато се търсят форми за нейното преустановяване или за трансформирането ѝ по начин, който да измести религиозния ѝ характер. В този контекст се анализират и новите канонизации на светци, при които се преплитат инициативите отгоре (на църквата и държавата) и участието хората „отдолу“. Като варианти на славата на българска територия се разглеждат някои култове към светци, служенето на оброци и др. Смятам, че тази глава, в която антропологическият анализ е добре застъпен, представя систематично и разностранно феномена на *славата* в неговите църковни, фолклорни и политически измерения.

Четвърта глава „Славата на св. Йоан Владимир като национален покровител на православните Балкани (и харизмата на епископа за успеха на църковната политика)“ (330-358) е много сполучливо избран начин да се погледне в дълбочина на *славата* и култа към светците в разнообразните им аспекти върху конкретен пример, който е познат на широка балканска територия. Култът към княза мъченик е бил най-силен в Македония и Албания, но с течение на времето се измества по посока на Сърбия и Черна гора. Докторантката убедително показва как този процес е свързан с националистическите настроения и етническите конфликти след разпадането на СФРЮ. С открояването на приноса на черногорския митрополит Амфилохий в реконструирането на този култ, тя показва и как църквата се включва в практики, които я отдалечават от изначалната ѝ роля на обединяващ център на вярващите, защото са подчинени на политическата конюнктура и националната идеология. Въпреки че проблематиката, засегната в тази глава, позволява разгръщането на дискусия в полето на политическата антропология и антропология на религията, за съжаление авторката само маркира отделни моменти в тази посока, но отдава превес на историографското описание. Струва ми се, че по този начин не успява да покаже достатъчно и собствения си теренен материал. Не показва и познаване на съществуващите изследвания върху поклонническите практики в контекста на междуетническите и междурелигиозните отношения в бивша Югославия. Във връзка с последното бих искала да ѝ препоръчам изследванията на Хер Даузингс и Март Бакс (Ger Duijzings. *Religion and the Politics of Identity in Kosovo*. New York, 2000; Mart Bax. *Medjugorje: Religion, Politics, and Violence in Rural Bosnia*. Amsterdam: VU Uitgeverij, 1995), в които антропологическият анализ, съчетан с историографска контекстуализация, е много добре приложен.

Пета глава „Срещата със светеца (Антропология на светостта и политика на забравата)“ (360-438) се спира на възобновяването на поклонническите практики и обновяването на сакралните места след края на комунистическата ера. При това фокусът е

върху локалното равнище, представено в преобладаваща степен с примери от собствено теренни изследвания в България и Сърбия. Авторката формулира целта на дискусиата в тази глава малко тясно – да покаже чрез религиозната практика отношението към тялото в православната традиция. Всъщност отново в калейдоскопичен стил са представени множество от припокриващи се символи, отнасящи се до тялото, надарено със святост – олтар, саркофаг, гроб, мощи, неразложено и „нечисто“ тяло и др. Представени са и свързани с тези символи практики като пренасянето на мощи, китенето на надгробен кръст, заклеване над мощи, задочно опело на пръст и т.н. Доста място е отделено на представянето на сънища и меморати за локални проявления на светци, записани на терена. На практика дискусиата е съсредоточена върху една от водещите теми в антропологията на религията – локализирането на свещеното/вярата – повече илюстрирана чрез емпирични материали, отколкото чрез анализ. Отделя се внимание на влиянието на комунистическата политика към религията, която с разкопаването и оскверняването на олтари, превръщането на мощи и мощехранителници в музейни експонати, ограничаването на поклонническите практики и др. има за цел прекъсването на паметта за свещените топоси, персонажи и практики. Изложеното в тази част ясно показва, че тази политика е била в крайна сметка неуспешна, макар и да довежда до трансформации в разбирането и практикуването на поклонничеството. Засегнат е и въпросът за „собствеността“ на мощите, породен както от общото историческо минало на региона, така и от прокарването на нови граници след разпадането на Югославия. Този проблем е от чисто политически характер, защото според християнската етика мощите принадлежат на Твореца и са свидетелство за вечност.

Глава шеста „Мощите на преп. Юстин Попович, процес на канонизация („Автономност“ и „зависимост“ от политика и власт) (439-491) е фокусирана върху един пример на развитие на култа към новоканонизиран светец в Сърбия. Описвайки в детайли теренните си наблюдения от ритуала на изваждане и измиване на костите му през 2014 г., тук за пръв път М. Стаматова ни запознава отблизо с процеса на теренната си работа, което значително обогатява изложението. Основно се дискутира канонизацията като памет, съборност и консолидация на православния свят и как това се разбира на локално равнище. В тази връзка авторката се спира на въпроса за превръщането на светителите (в случая Н. Велимирович и Ю. Попович) в национални герои, а впоследствие засяга и темата за прехода от национална църква към глобално православие. Направеният от нея терен в манастира Челие е репрезентиран главно чрез изобилен снимков материал и анализиран в това, което бих определила като най-антропологически ориентираната глава от текста на дисертацията.

В заключението (492-508) се обобщават основните наблюдения и изводи от всяка глава. Изведени са основни процеси, засегнали религията и православието през епохата на комунизма: девалоризиране на религията, загубата на легитимност на Църквата, запазване на авторитета на отделни духовници, вместо на Църквата като институция, интериоризирането на религиозното чувство, прекъсването на такива традиционни форми на религиозно общуване като литургиите и требите, превръщането на религията от вяра в декор. Паралелно се разглежда политиката на комунистическата власт към фолклора като

обединяващ фактор, използван и в идеологическата борба срещу религията – с изчистването му от религиозни елементи и професионализирането му. Изтъкват се подмяната и имитацията като основен подход в управлението на религиозната сфера, които водят и до появата на нови религиозни феномени. Като резултат от влиянието на комунистическата идеология и политика се отчита превръщането на религията в инструмент на национализма, убедително демонстрирано в дисертацията върху примери от бивша Югославия. Подчертана е актуалността на националистическите проекции на култа на светците с посткомунистическата среда. Подчертава се, че периодът на комунизма лишава народната традиция и православието от естествено развитие в съвременната епоха. В заключението добре е изведена вътрешната логика, свързваща отделните глави, която иначе не е така очевидна при четенето на текста.

Дисертационният труд завършва със списък на използваната литература и източници (509-517), който е подреден по неясен критерий. Доста от приведените след всяка глава източници не са отразени в библиографията накрая. Дава се и списък на използваните съкращения. Накрая са включени приложения в 6 части, илюстриращи със снимки всяка от главите. Голяма част от снимките са направени от докторантката при теренната ѝ работа.

Авторефератът (24 страници) отразява достоверно съдържанието и структурата на дисертацията, като очертава и приносите в нея, с които до голяма степен съм съгласна. Малина Стаматова има и четири публикации по темата на дисертационния труд, публикувани в рецензирано списание и тематични сборници, с което отговаря на изискванията на ЗРАСРБ за присъждане на ОНС „доктор“.

Дисертацията на Малинка Стаматова се отличава с някои силни страни и приноси в добавка към достойнствата на избраната тема. Приносите са в няколко посоки: към изследването на религията в условията на комунистическата власт, на взаимоотношенията между религиозна догма и локален религиозен опит, както и в прилагането на съпоставителния метод между случаите на България и Сърбия. Веднага прави впечатление компетентността на докторантката в православната проблематика и терминология, която ѝ позволява с лекота да посочи и коментира в какво и по какъв начин догма и фолклорна религиозност се разминават и дори си противоречат и как се доближават или раздалечават под влиянието на конкретни социално-политически фактори. Освен това докторантката демонстрира умения в работата с архивни документи и прилагането на историографски анализ. Плътно описание на историческия контекст, релевантен на темата на дисертацията, е силна страна на работата и създава предпоставки за задълбочаване на антропологическия анализ. Безспорен принос е и собственият теренен опит, който обогатява работата със значим емпиричен материал. Бих казала, че там, където във фокуса на дискусиата е събраният от нея теренен материал, изложението е най-систематично и убедително. Заслужава да се отбележи и огромният труд, който докторантката е вложила за извличането и осмислянето на значителния по количество етнографски материал от архиви, музейни фондохранилища и публикувани източници. Съгласна съм с твърдението ѝ, че въвеждането в научен оборот на нови извори е сред приносите на нейната работа. В

аналитичен план според мене най-значим принос е разглеждането на мощите и костите в дискурса на паметта, както и показването на конструирането на култовете към новоканонизираните светци. Начините, по които политиката рефлектира върху религиозната практика на локално и институционално равнище, както по времето на комунизма, така и в посткомунистическата епоха, са също убедително изведени. Докторантката показва добро познаване на изследванията, свързани с темата на дисертацията, цитиранията ѝ са коректни, наблюденията и изводите са оригинални авторски и категорично няма прояви на плагиатство. Емпиричният материал от България и Сърбия е съпоставим по обем и степен на детайлност и позволява реално прилагане на сравнителен подход.

В същото време към текста могат да се формулират и някои критики, като слабите страни, парадоксално, корелират с приносните моменти. Така например, колкото и да е значима, темата на дисертацията е много общо формулирана и това подвежда докторантката да се стреми към покриването ѝ в пълнота, което е практически непостижимо. Резултатът е твърде голям по обем текст, труден за изчитане, в който сякаш фокусът на вниманието често се губи. Всъщност, както авторката показва в заключението, през всички глави на дисертацията минава една свързваща смислова връзка, която обаче в изложението не е експлицирана, а дори често е замаскирана зад формулираните често специфични цели на отделните глави. Използваният в работата огромен по обем емпиричен материал крие риска от недостатъчно доброто му селектиране и систематизиране, на който докторантката се е поддала. Това е довело до калейдоскопичното, както го нарекох, изложение на места, което също пречи да се следи логиката на изложението. Бих казала, че това са проблеми на ненамерената точна мярка, която откривам и в начина на отразяване на историческия контекст. Историографският поглед придава дълбочина и времева перспектива на антропологическия анализ, но в случая, особено в първа глава той се е превърнал в самоцел и натежава. Самата глава е в обем от 138 страници – една маломерна монография, като в случая предвид наличието на немалко изследвания по темата, би могла да се синтезира и редуцира наполовина. Представянето на архивни източници, макар и да са неизвестни или неанализирани до момента, не бива да се превръща в самоцел, защото така се нарушава логиката на цялостното изложение. По подобен начин би следвало да се съкрати и етнографският материал във втора глава, още повече че големият обем е съпроводен и с множество повторения – на примери, изказвания и подзаглавия. В методологическо отношение работата не е съвсем прецизирана. Въпреки непрекъснатото прилагане на примери от България и Сърбия, не се прави последователен сравнителен анализ. Използват се изрази като историзация на традицията, историко-антропологически метод, а също и народна традиция (от заглавието), които са неясни по съдържание сами по себе си, не се дискутират в работата и водят до една методологическа разколебаност. Нито антропологическият, нито историографският анализ са последователно изведени. Тъй като дисертацията се защитава по професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата, би следвало антропологическият прочит да е по-систематичен. Това е

постигнато в трета и особено в шеста глава, но в останалия текст балансът не е намерен. Това лесно би могло да се поправи чрез известно реструктуриране на текста, базирано на сериозно съкращение, което да изведе по-ясно изследователските акценти. В тази връзка намирам за излишно посочването на източниците след края на всяка глава и отново в края на текста. Самата библиография следва да се опише по един ясен модел. За по-лесното възприемане на текста мисля, че е по-добре цитиранията да не се правят под линия (там, където е възможно), което ще намали и много големия брой на бележките под линия.

Въпреки критичните ми бележки, смятам, че силните страни и приносите на дисертационния труд на М. Стаматова надделяват в посока на успешното му защитаване. Критиките са по-скоро препоръки за евентуално преработване на текста с оглед на публикуването му в бъдеще.

В заключение ще отбележа, че дисертационният труд **съдържа научни резултати, които представляват оригинален принос в науката** и отговарят на изискванията на Закона за развитие на академичния състав в Република България и на Правилника за прилагането му. Дисертацията показва, че докторантката Малинка Стаматова **притежава** задълбочени теоретични знания и професионални умения по научна специалност етнология, като **демонстрира** качества и умения за самостоятелно провеждане на научно изследване.

Поради гореизложеното, давам **положителна оценка** за изследването, представено от рецензираните по-горе дисертационен труд, автореферат, постигнати резултати и приноси, и **предлагам на почитаемото научно жури да присъди образователната и научна степен 'доктор'** на Малинка Стаматова в област на висше образование: 3. Стопански, социални и правни науки, професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата.

03.01.2021 г.

Рецензент:

Проф. д-р Магдалена Елчинова